

משבר קורונה או משבר אמון? תרומתו של אירוע הקורונה לספקנות בחברה החרדית כלפי הממסד החילוני והמנהיגות הרבנית

ליפו שמוע-ניר, ז'נט כהן, איירין רזפורקר-אפפלד*

תקציר. בהערת מחקר זו מוצגים ממצאים ראשוניים מתוך מחקר הבודק את תהליך ההתמודדות של הציבור החרדי עם מגפת הקורונה בגל הראשון של המגפה (מאמצע מרץ ועד סוף יוני 2020), הן בהיבט הפנים-קבוצתי הן בהיבט הבין-קבוצתי. לשם כך בחנו חוויות, עמדות והתנהגויות של חרדים ביחס לציבור החרדי וביחס לציבור הכללי-חילוני. המאמר מתמקד בהלך הרוח ובשינוי מערכת התפיסות בקרב פעילי ציבור ומנהיגי קהילות בציבור החרדי באמצעות ניתוח תוכן של ראיונות. נמצא שכל המרואיינים הציגו גישה ביקורתית ואף סלידה כלפי התקשורת הכללית החילונית, שלדעתם נטלה חלק בהסתה ובהכללות כלפי החרדים. עוד נמצאה תגובה דיפרנציאלית כלפי המנהיגות הרבנית-חרדית: פעילי ציבור, שמאז ומתמיד ניזונו מהנרטיב ומהאתוס החרדי הקלאסי, לא הטילו ספק במעמד הרבנים, אבל חרדים מודרניים ביטאו ספקנות ולא היססו להטיל ספק בתוקף הסמכות וביכולות של הרבנים החרדים. אף שאלו תובנות ראשוניות בלבד, ממצאים אלו שופכים אור על הסתמנותו של שינוי בעמדות של רבדים מסוימים בחברה החרדית – עמדות המשקפות ספקנות ומשבר אמון לנוכח המהומה החברתית-תקשורתית שנלוותה לאירועי הקורונה.

מילות מפתח: חרדים, קורונה, הנהגה, רבנים, חילוניים

מבוא

מגפת הקורונה שפרצה בראשית שנת 2020 הייתה אירוע קיצוני שהוביל לתרחישים לא מוכרים בחברות רבות ברחבי העולם. בתוך כך הזדחלה לחיינו מציאות חדשה, כמעט דמיונית, של חוויות ומפגשים אנושיים ונדירים. אחד הכולטים שבהם היה המפגש בין הציבור החרדי, על שלל גווניו ומגזריו, ובין כוחות זה"ל שבאו לסייע לו בהתמודדות עם המגפה. לכאורה אפשר

* ד"ר ליפו שמוע-ניר, החוג למדעי ההתנהגות, המכללה האקדמית צפת

ד"ר ז'נט כהן, החוג למדעי ההתנהגות, המכללה האקדמית צפת

ד"ר איירין רזפורקר-אפפלד, החוג למדעי ההתנהגות, המכללה האקדמית צפת

הכתבות מודות לכל המרואיינים והמרואיינות שהשתתפו במחקר.

לראות בסיפור החרדים והקורונה פרק נוסף שמשתלב היטב בסיפור יחסי הקונפליקט המתמשכים בין החרדים למדינה, שמתבסס בעיקר על הנרטיב שלפיו הקיום החרדי נעשה על חשבונה של המדינה וחיליה וכעת אלה נדרשים להקריב את בריאותם הפיזית ומשאביהם למען המגזר החרדי. עם זאת, ייתכן שהמצב הקיצוני שהולידה המגפה מציע הזדמנות להתבוננות חדשה, הרואה את החרדים ואת היחסים עימם באור אחר ומייחסת לנושא מורכבות רבה יותר מזו שהתרגלנו לראות בתקשורת ובציבוריות הישראלית.

במחקר הכולל ביקשנו לזהות ולמפות עמדות של פעילי ציבור ומנהיגי קהילות חרדים כלפי מוסדות המדינה, העיתונות החילונית הכלל-ארצית וההנהגה החרדית, ולהתייחס לפולמוס הציבורי שפרץ בעטיה של המגפה. לצורך זה ערכנו ניתוח תוכן של ראיונות עם אנשי מפתח ומנהיגי קהילות חרדים מבני ברק וצפת. בהערת מחקר זו אנו מנתחות ארבעה ראיונות של עובדי ועובדות ציבור בחברה החרדית.

מנקודת מבט דינמית סוציולוגית, אפשר לראות במגפת הקורונה אירוע חיצוני בעל פוטנציאל השפעה על היררכיות פנים-קבוצתיות ובין-קבוצתיות. אמנם זהו אירוע אפידימולוגי אוניברסלי, עיוור לצבעים תרבותיים ומעמדיים, אבל במחקרים נמצא כי לאירועים אפידימולוגיים ותאולוגיים יש ביטוי בתהליכים חברתיים (Weiss, 2001), ולפיכך אופן התמודדותן של קהילות – בפרט קהילות דתיות – עם מגפות ומחלות איננו רק פועל יוצא של המרחק בין הקהילה לידע המקצועי-רפואי, אלא נגזר גם מהמערכת התרבותית הקהילתית. מכאן שראוי לבחון שינויים אפשריים אפילו בציבור החרדי בישראל, הידוע כשמרני וכעמיד בפני תהליכי שינוי (שמועניר והלינגר, 2015). בהערת מחקר זו נתמקד אפוא בבחינת תרומתו של ההקשר התרבותי-קהילתי של החברה החרדית למפגש עם מוסדות המדינה ואנשי המקצוע בתחום בריאות הציבור בגל הראשון של מגפת הקורונה.

אף שבציבור החרדי בישראל יש הברלים פנים-קבוצתיים רבים (למשל בין ספרדים, חסידים, ליטאים וחוזרים בתשובה), הוא מונח כקבוצה מובחנת, המושתתת בין השאר על בסיס העובדה שהרוב המכריע של פלגי החרדים נוטה לאדישות יחסית (ובפולגים מסוימים לעיונות) כלפי מוסדות המדינה (פרידמן, 1991). כאשר תנועות הנאורות וההשכלה באירופה העמידו ערכים אלטרנטיביים למסורת – ערכים של רציונליזם, ספקנות, פתיחות והעמדת עולם המדע במקום גבוה בסדר העדיפויות – רבנים מקרב היהדות האורתודוקסית של אירופה שללו ערכים אלו, ותגובתם הביאה את הציבור החרדי להתכנסות ולהיבדלות (בראון, 2012). התפתחות זו, לצד הקמתה של מדינת ישראל כישות חילונית-מודרנית, הביאה את ההנהגה החרדית להקים את חברת הלומדים, שבמרכזה ציבור לומדי התורה ובשוליה הקהילה האמורה לתמוך בלומדי התורה ולהעניק להם יוקרה (פרידמן, 1991). מרכיב נוסף, רלוונטי במיוחד להבנת התגובה החרדית לאירוע הקורונה, קשור בסוגיית מוקדי הסמכות. החברה החרדית מייחסת משקל רב לאוטוריטה הרבנית, ובתודעת הציבור החרדי, המנהיגות הדתית – "גדולי הרור" – מזוהה עם דעת תורה (בראון, 2012).

עם זאת, לצד הנטייה להיבדלות אפשר להבחין במגמות התמתנות והשתלבות של צעירים חרדים רבים בשדות רבים (זולדן, 2019). הקבוצה המובילה מגמה זו מכונה לעיתים "החרדים החדשים", והיא מזוהה עם צמיחת מעמד ביניים חרדי מתון, בדלני פחות, שאינו מצייט באופן עיוור לרבנים. נדבך חשוב נוסף במגמת ההתמתנות אפשר לראות בצמיחה גוברת והולכת של

מנהיגות חרדית-אזרחית שנשענת במידה רבה על שיח הזכויות, ולא על המסורת החרדית, ונוקטת עמדות עצמאיות שאינן מחויבות בהכרח לסמכות הרבנית (זולדן, 2019). על רקע התפתחויות אלו, היו רבנים בולטים אשר בעת הגל הראשון של מגפת הקורונה נטו דווקא לבטל את חומרת הבעיה ולדבוק בתאולוגיה החרדית הקלאסית, הנשענת על סיוע משמיים (כץ, 2020). אמירותיהם הציבו בפני כלל הציבור החרדי דילמה תאולוגית. ביטוי חד לכך הציג הרב שי פירון, ישראלי דתי לא-חרדי:

הרב קנייבסקי אמר: "אנחנו החרדים יש לנו תפיסת עולם; בארמית זה נקרא 'תורה מגנא ומצלא', כלומר התורה מגינה ומצילה. זאת גם הסיבה שבגללה אנחנו לא הולכים לצבא כי אנחנו אומרים: 'תקשיב, כשאני לומד תורה אני מציל אותך'. עכשיו פתאום אתה בא ואומר לי: תסגור את הישיבות, תפסיק ללמוד תורה. מה אתה בעצם אומר? שהתורה לא מגינה ומצילה?!" (גולן ופינס, 2020)

הביאור של הרב פירון תורם לחידוד טענת המפתח שאותה נבחן הלכה למעשה: אירוע הקורונה הציב את הציבור החרדי בצומת הכרעה שיש בו פוטנציאל להניע שינוי תפיסתי או ערכי. במחקרנו אנו מבקשות לבחון עמדות שמבטאות שינוי בקרב הציבור החרדי ולהתייחס לתוכנן.

שיטת המחקר

השלב הראשון של מחקרנו נערך בתקופת הגל הראשון של מגפת הקורונה, בין אמצע מרץ לסוף יוני 2020. המחקר איכותני אתנוגרפי ונחלק לשני שלבים. הראשון, המתואר בהערת מחקר זו, התבסס על ראיונות עומק חצי-מובנים עם מנהיגים ומנהיגות מהמגזר הליטאי, החסידי, הספרדי והחוזרים בתשובה מקהילות החרדים בצפת ובבני ברק. במחקר הכולל עתידים להתקיים 25 ראיונות באמצעות דגימת כדור שלג, עם ראשי תלמוד תורה, מנהיגי קהילה, חברי הנהלה בעיריות ומנהלים של מוסדות חינוך. השלב השני של המחקר, הנערך בימים אלו ואשר ממצאיו אינם מוצגים כאן, מתבסס גם על ניתוח תוכן של כתבות שהתפרסמו בתקשורת החרדית והכללית ועסקו במפגשים, בעמדות ובמערכות יחסים בין חרדים לשאר האוכלוסייה בישראל בהתייחס לקורונה.

מכיוון שבעת כתיבתם של הדברים האלה המחקר עומד בעיצומו, אנו מתבססות כאן על הממצאים העולים מניתוח ראיונות שנערכו עם ארבעה מרואיינים – שני גברים ושתי נשים, שניים מהם מצפת ושניים מבני ברק. שני ראיונות נערכו במקוון, באמצעות אפליקציית זום, והשניים האחרים נערכו פנים אל פנים. כל ראיון ארך כשעה וכלל שאלות פתוחות וסגורות שהתמקדו בנקודות מבט שונות לגבי השפעת מגפת הקורונה על הציבור החרדי ועל חוויות, פרשנות ותגובות להתנהלות הציבור החרדי בתקופה זו. הליך הניתוח התבסס על קריאה מעמיקה וחוזרת של הראיון וניתוחו לפי קטגוריות תוכן, במטרה לזהות תמות תוכן משותפות ולבחון את מבנה הייצוג שלהן. ממצאי המחקר נשענים על עקרונות המחקר הנרטיבי, המאפשר להסתמך על הגדרות סובייקטיביות תוך פיתוח קטגוריות משמעות העולות מתוך התיאורים. ניתוח התוכן של הראיונות מציג עמדות ותפיסות חברתיות של פעילים בציבור ובקהילה – עובדי ועובדות ציבור בעירייה, בתחום המוניציפלי ובחינוך הלא פורמלי – שבמובן מסוים משקפות את הלך הרוח של מגוון קהילות בחברה החרדית. המרואיינים שנבחרו

אינם מייצגים את הפסיפס הכללי-חרדי, שכן המחקר הנוכחי מתמקד באופן מודע ומכווין בקבוצות המרכזיות שבחברה החרדית הישראלית ומתעלם מקבוצות שוליים (כגון "העדה החרדית" בירושלים וקהילת סאטמר). תת-הקטגוריות שאליהן משתייכים המרואיינים והמרואיינות המוצגים כאן הן ליטאים (יונתן ויוחנן); חסידים (לבונה); ספרדים (אסנת); וקבוצת "החרדים המודרניים" (יוחנן).¹ נוסף על כך ערכנו חיתוך לפי מקום המגורים של הפעילים: שניים מהמרואיינים מתגוררים בעיר בני ברק – המטרופולין של קהילות החרדים בישראל ומרכז תורני גדול; ושניים מתגוררים בפריפריה – בצפת.

ממצאים

ממצאיו של מחקר זה באשר להתמודדות החרדים עם הגל הראשון של מגפת הקורונה שופכים אור על תהליכים בחברה החרדית ועל היחסים שבין החרדים לחברה הכללית-חילונית. המרואיינים והמרואיינות סיפרו על חוויות וקשיים רבים שחוו החרדים בהתמודדות עם המגפה, וביטאו תחושות אכזבה וביקורת על היחס אל המגזר החרדי. מניחות התוכן של הראיונות מתבלטים שני פרמטרים שמשקפים בעמדות פעילי הציבור החרדים: האחד הוא מוקד הביקורת של הפעילים החרדים, והאחר הוא הרציונליזציה או המוטיבציה שעומדים בבסיסה של ביקורת זו.

ביקורת כלפי רשויות המדינה וההנהגה החרדית

מהממצאים עולה כי היו שני מוקדים עיקריים לביקורת: רשויות המדינה וההנהגה החרדית. כלפי רשויות המדינה ונציגיה החילוניים הופנתה ביקורת גורפת. יונתן, חרדי ליטאי בן 38 ובכיר בעיריית צפת, לא היה שבע רצון כלל מהתנהלות הדרג המקצועי הלאומי בטיפול בקורונה, אולם את חיצו ביקורתו כיוון לעבר אליטת התקשורת הכללית החילונית והרגיש כי התנהלותה הכשילה, לטעמו, את הכלל החרדי:

התקשורת מנסה להביא את העובדות, אבל היא לא. ולכן יש חוסר אמן בתקשורת ובמוסדות המדינה, חדר-משמעות. הרגשתי שיש רתיעה, לא להתקרב רק לחרדים אפילו אם הם עם מסכה. כלומר, לאדם חילוני בלי מסכה לא הייתה בעיה להתקרב, רק לחרדי. זו פגיעה אישית, הרגשה נוראית של אדם חרדי שהוא מרגיש סוג ב, וזה לדעתי פרי של הסתה. עובדה שהכתימו את בית החולים בצפת או בבני ברק, שהם של חרדים, ולא בתי חולים אחרים בארץ, שגם אליהם הגיעו חולי קורונה. היו כמה אנשים חרדים שלא שמרו כמו שצריך על הכללים, אבל מכלילים ציבור שלם וזה נובע רק מהסתה. זה לא בא מרצון של החרדים לעשות דווקא; זה בא מכך שלא השקיעו משאבים להגיע אליהם ולהסביר. הטיפול הלקוי בבני ברק הנציח את התחושה שאנחנו סוג ב.

המרואיינים מבני ברק השמיעו אף הם ביקורת נוקבת כלפי התקשורת החילונית. יוחנן, צעיר חרדי חבר מועצת העיר בני ברק, שותף גם הוא לאכזבה מהאופן שבו התקשורת הכללית, ועימה חלק מהציבור החילוני, כיסו את העולם החרדי במשבר הקורונה:

¹ כל שמות המרואיינים הם בדויים.

הערות מחקר לעת קורונה

התקשורת הציגה תמונה מנותקת מהמציאות. הציבור הכללי מצא שעיר לעזאזל. אמנם שלחו הרבה תרומות, הצבא חילק הרבה אוכל וציוד, אבל כל החילונים ברחו מהעיר. אשתי ילדה במהלך הקורונה וחוויונו חוויה לא נעימה, רק בגלל שאנחנו חרדים עשו לה שלוש בדיקות קורונה והיו הרבה מגבלות, רק בגלל שזיהו אותה כחרדית מבני ברק, וזו הייתה השפלה נוראית. זה מה שגרם לעוד הסתגרות של החרדים, לחפש את האויב מבפנים ולהסתגר מפניו.

בראיונות הוצגו גם תפיסות ספקניות וביקורת כלפי ההנהגה החרדית. עמדה שונה מזו של יונתן ביטאה לבונה, חרדית חסידית בת 29 שעובדת כפסיכולוגית קהילתית בשירות הפסיכולוגי החינוכי בצפת. לבונה הייתה סבורה כי המנהיגות החילונית והתקשורת הכללית לא שיקפו נאמנה את צורכי הציבור החרדי, אבל בניגוד ליונתן, שביקר בעיקר את התקשורת, היא גם הפנתה אצבע מאשימה אל פעילים בציבור החרדי שהתייצבו אוטומטית נגד המדינה ולא נגד ההנהגה החרדית: "הביקורת של המגזר החרדי", אמרה, "עברה למדינה במקום לבקר את הרבנים". היא גם ביקרה את "התגובה המאוחרת של הרבנים לקורונה" ושמחה כי הגישה לאינטרנט בעבודתה אפשרה לה "לצרוך את המידע יחד עם הציבור הכללי ולפעול בהתאם. [...] גם הזהרתי את ההורים והמשפחה בבני ברק".

ביקורת דומה השמיע יוחנן, שהדגיש כמה וכמה פעמים בריאיון את חידלונם של פעילי הציבור וההנהגה החרדית. בעיניו, הפגיעה הקשה ביותר שספג הציבור החרדי היא אובדן האמון בהנהגה החרדית:

ההנהגה הלכה לישון. אמרו שיהיה בסדר, והציבור סמך עליהם וככה הגענו לקטסטרופה שהייתה כפורים. הציבור לא אשם כי הוא לא קיבל את המידע. בחברה שנשענה על העברת המסרים מהרבנים התחילה לחלחל ההבנה שמשוהו לא עובד טוב, אבל זה היה מאוחר. מי ששומע למנהיגים הבין שההנהגה והרבנים המתווכים עושים מה שהם רוצים ואין להם הנתונים הנכונים. איך תלמיד חכם מתיר על הציבור סכנת חיים?! זה חוסר אחריות והציבור הבין את זה. הקורונה חשפה את התלות ברבנים ובעסקנים.

המוטיבציה בבסיס הביקורת: חוסר סולידריות וחוסר מקצועיות

הפרמטר השני שנבחן במחקר הוא המוטיבציה לביקורת שהציגו המרואיינים החרדים. ניתוח הראיונות העלה כי לצד ההסברים המוכרים הנשענים על התאולוגיה החרדית, המעצימה את ערך לימוד התורה ונוטה להמעיט במשקל המיוחס לגורמי מקצוע בתחום בריאות הציבור, בלטו קולות (לפחות בקרב ארבעת המרואיינים) שביטאו רצון לסולידריות עם כלל החברה ולמקצועיות של ההנהגה החרדית.

יונתן ביקר את ה"הסתה" החילונית והגן על העמדה החרדית המסורתית. מדבריו אפשר להסיק כי אינו רואה עצמו – בוודאי לא בנסיבות המגפה – כנציג קהילה הפועלת במובלעת, כזו שאין לה ולא כלום עם הסביבה הכללית (כלומר הוא מוציא עצמו מכלל הכתות החרדיות הסגורות). ראייתו מפוכחת, ודווקא משום כך הוא סבור כי לתקשורת יש השפעה מרחיקת לכת על איכות החיים ובריאות הציבור, אלא שזו אינה עושה מלאכתה נאמנה אלא פועלת לטענתו

מכוח הכללות, הסתה ודעות קדומות. עוד אפשר להבין מדבריו כי אם יש כשל התנהגותי בתוך הציבור החרדי, אין הוא נובע אלא מחוסר ידע, ולא מטעמים אידאולוגיים או תאולוגיים. לעומת יונתן, שאת תביעתו למעורבות שלטונית עיגן בעקיפין בעקרונות ניטרליים כשמירה על בריאות הציבור, לבונה עיגנה את תביעתה באתוס הערבות והאחריות ההדדית לכלל החלקים בחברה הישראלית. לדבריה, "בדרך כלל באירוע דרמטי במדינה, כמו במלחמת המפרץ, אנחנו מתאחדים ודואגים לכולם. הפעם הייתה תחושה שלא היינו יחד ברגש. השיח היה מפלג, בייחוד בכל מה שהיה בבני ברק". יש לציין כי עקרון הערבות ההדדית אמנם נפוץ בחוגים הדתיים והחרדיים, אולם נדמה כי הציפייה לסולידריות לאומית שהציגה לבונה אינה עולה בקנה אחד עם הברלנות והשבטיות המאפיינים את החברה החרדית ואת תפיסות העולם שמוכילה הנהגת הציבור.

עמדה שונה מהתפיסות המסורתיות השמיעה אסנת, אקטיביסטית שעומדת בראש עמותה פוליטית, בת 43 מרקע חרדי ספרדי, המזוהה עם זרם החרדים המודרניים. בריאיון עימה עלה מוטיב חוזר ונשנה שנראה כלקוח משיח מודרני ודמוקרטי: משבר אמן. לפי תפיסתה, משבר הקורונה יצר חוסר אמן בין הציבור החרדי להנהגתו. בעיניה ראש עיריית בני ברק ואף שר הבריאות דאז יעקב ליצמן, שהיו אמורים להוביל את הציבור החרדי לאורך המשבר על מי מנוחות, לא ניהלו נכון את המערכה: "לא מקצועיים, מבולבלים, ואינם למודי ניסיון בניהול משברים רציניים". בעיניה, כישלון זה זועק לנוכח הניהול המוצלח שנעשה על ידי אישים שהמדינה "הצניחה" וכפתה על תושבי בני ברק. אסנת לא חסכה את שבט ביקורתה מההנהגה החרדית הרחוקה והזכירה את ההנחיות השגויות של הרב קנייבסקי, שהתיר התקהלות לצורך לימוד תורה. עם זאת, את עיקר האש כיוונה לעבר העסקנים הסובכים את הרבנים, ואמרה כי "בחצרות שם מתנהל מנגנון של קבלת החלטות שהוא לא באופן מקצועי".

ראוי לציין כאן אלמנט נוסף המייחד את דמותה של אסנת משאר המרואיינים, והוא הרגשת ההיבט המגדרי בהתמודדות עם הקורונה. בדבריה היא הציגה על השלכות משבר הקורונה על מצוקות הנשים החרדיות, שלטענתה נפגעו מאוד מעצם תפקידן המסורתי לטפל בבית ובילדים, "כי בסופו של דבר הן ישבו בבית, והיה גם להכין את פסח, והלחץ והילדים". הביקורת שמציגה אסנת כלפי ההנהגה כוללת גם את הפן המגדרי של הפגיעה.

דין

במחקר זה נבחנו עמדות ותפיסות של חרדים וחרדיות בדרג מנהיגי קהילות ועובדי ציבור כלפי מוסדות המדינה והתקשורת הכללית בתקופת הגל הראשון של הקורונה. לאור העובדה שהמגפה הציבה את הציבור החרדי במצוקה רבה ובסכנת חיים (גם בהשוואה לקבוצות אחרות בחברה הישראלית), המחקר הרחב יותר מבקש לבחון באיזה אופן, אם בכלל, השפיעה המגפה על תפיסות יסוד מקובלות ומקובעות בציבור זה, ובייחוד אם אפשר לזהות תהליכי שינוי ובחינה מחודשת של תפיסות כאלה. הממצאים הראשוניים מורים כי ארבעת הפעילים שרואיינו, שכל אחד ואחת מהם מגיע מתת־קטגוריה בחברה החרדית, שותפים לביקורת קשה כלפי הרשויות החילונית ובעיקר כלפי התקשורת החילונית, שלטענתם הציגה תכנים שכללו סטיגמות וסטראוטיפים של חרדים. במבט ראשון, ממצא זה מחזק תפיסות קודמות המורות על גישה מסורתית ביקורתית נגד העולם החילוני (זולדן, 2019). לצד זאת, המרואיינים

והמרואיינות, בעיקר אלה שמשתייכים לזרם החרדים המודרניים, הפנו את חיצו ביקורתם כלפי ההנהגה החרדית ובכלל זה הרבנים.

ניתוח התוכן אמנם העלה שהמרואיינים והמרואיינות הלינו באותה נשימה הן על ההנהגה החרדית הן על היעדר אחריות וסולידריות מצד רשויות המדינה והחברה החילונית, אולם נראה כי הנימוקים שהציגו לביקורתיהם שואבים משורשים רעיוניים שונים. לבונה, למשל, עיגנה את הביקורת שלה בצורך בסולידריות כלל-לאומית, ולא במסורת ההיסטוריוגרפית החרדית הנוטה לייחס עמדות אנטי-חרדיות לחילונים. כמו כן, נראה כי העובדה שקבוצה גדולה לא הכירה את ההנחיות ולא הבינה את הסכנה העלתה שאלות קשות על הכוחות הפנימיים בציבור החרדי, בייחוד באשר לכוחה של ההנהגה. בדברי הביקורת של יוחנן אפשר לחוש כי הם ממורמרים מעצם העובדה שהעסקנים הם השולטים במידע על הקורונה, וכי הנחיות המדינה מווסתות "בהתאם לאג'נדה פוליטית של העסקנים".

זאת ועוד, הביקורת שהציגו המרואיינים והמרואיינות אינה שגרתית, שכן היא ממוקדת בהטלת ספק בשיקול הדעת וקבלת ההחלטות של הרבנים בזמן המגפה. עמדה זו עשויה לשקף בקיעים בעולם החרדי, שבמהותו נוטה להעניק אשראי כמעט בלי מוגבל לאוטוריטה הרבנית המזוהה עם דעת תורה (בראון, 2012). עם זאת, עמדות ביקורתיות אלו תואמות את הדיוקן של מעמד ביניים חרדי הנוטה להשתלבות וספיגה מסוימת של ערכים מודרניים, ולמאפיינים מסוימים של תרבות פנאי של הציבור הכללי בישראל. דומה כי עמדות אלו הודגשו ביתר שאת בחסות מגפת הקורונה. תמיכה נוספת לטיעון זה היא העובדה שלא נמצאו אמירות תאולוגיות מפורשות שביטלו את שיקול הדעת המקצועי של מומחי בריאות הציבור, שטענו כי "פיקוח נפש דוחה לימוד תורה", ואף אחד מהמרואיינים והמרואיינות לא העמיד את תורת רבו כעוגן להצדקה של הפרת הנחיות המומחים (אפשר שביקורת מסוג זה תופיע ככל שנתקדם במחקר הרחב). יתרה מזו, כדי לברר עצמם מהקיצוניים, היו מרואיינים שהרגישו בפנינו ש"חשוב שתצינו שרק החרדים הקיצונים זלזלו בהנחיות משרד הבריאות, לא רוב החרדים".

לסיכום, הממצאים הראשונים שהוצגו הם בעלי תוקף מוגבל, משום שהם מתבססים על ארבעה ראיונות. עם זאת, הם מעלים תובנות חשובות. אף שלא זיהינו "רעידת אדמה" תאולוגית, יש אינדיקציות לכך שמרבית המרואיינים עברו תהליך הנוגע לאמונה ולאמון בהנהגה החרדית ונמצאו מהרהרים בקול רם על אודות התוקף והלגיטימציה של הכרעות הרבנים הבולטים בסוגיית הקורונה – הכרעות שלטענתם נטו להמעיט בשיקול הדעת של גורמי המקצוע המדינתיים והובילו להחלטות שסיכנו את בריאות הציבור החרדי. מכאן שלא מן הנמנע שהתפיסות הספקניות והאשמות ההנהגה החרדית שהוצגו כאן יתפתחו לנקודת מפנה בעיצוב היחסים של החרדים עם כלל החברה הישראלית.

מקורות

- בראון, בנימין. (2012). חרדים מ"שלטון העם": ביקורת חרדית על הדמוקרטיה הישראלית. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גולן, רן, וארי פינס (במאים). (2020, 13 באפריל). סינדרום בני ברק (עונה 3, פרק 22) [פרק בסדרת טלוויזיה]. בתוך חיים סלוצקי, דרי שי ודנה כהן (מפיקים אחראים), *זמן אמת*. כאן תאגיד השידור הציבורי.

זולדן, דוד. (2019). *החרדים החדשים*. כנרת זמורה דביר.
כץ, יענקי. (2020, 12 במרץ). *גדולי התורה: ביטול לימוד של תשב"ר מסוכן יותר מהקורונה*.
כיכר השבת.

פרידמן, מנחם. (1991). *החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים*. מכון ירושלים לחקר
ישראל.

שמוע־ניר, ליפז, ומשה הלינגר. (2015). *מפגשי דיאלוג בין דתיים וחילוניים בישראל: ניתוח*
מקרה תוכנית ההידברות באוניברסיטת בר־אילן. סוגיות חברתיות בישראל, 19,
94-64.

Weiss, Mitchell G. (2001). Cultural epidemiology: an introduction and overview.
Anthropology & Medicine, 8(1), 5-29.